

Rác Katalin

„Új korszokban az ó bor szeretetét gondozni”¹ *Modern zsidó tudósok Magyarországon*

A zsidó tudományok és a keletkutatás meghatározó alakjának, Goldziher Ignácnak (1850–1921) az életével és munkájával foglalkozó tanulmányok röviden említik a hebraista Freudenberg Mózes Wolf (?-1878) nevét, aki a gyermek Goldziher házitanítója volt. Ezek a munkák főleg Goldziher 1978-ban németül és 1984-ben magyarul megjelent naplójára, azaz annak első részét képező, az 1890-ben keletkezett önéletrajz-jellegű összefoglalóra támaszkodnak. Innen tudható, hogy Freudenberg eredetileg Bécsben, Anton Schmid könyvkiadójánál szeretett volna héber lektorként dolgozni. Miután a kiadó nem ajánlott neki munkát,² házitanítóként vállalt állást, többek közt a Goldziher családnál. A gyermek Ignácot bevezette a Héber Biblia és a Talmud irodalmába, valamint középkori zsidó filozófiába és héber nyelvészetbe.³ A napló szerint a Freudenberg neveltjeként töltött évek alapozták meg Goldziher hagyományos zsidó tudományban való jártasságát.

Kevesebb szó esik azonban arról – a naplóban szinte semmi –, hogy Freudenberg és Goldziher kapcsolata 1865-ben, amikor Goldziher családjával Pestre költözött, nem szakadt meg. Főleg a hatvanas évek alatt leveleztek. Freudenberg tíz Goldzihernek címzett levelét a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) a Goldziher hagyatékban őrzi. Freudenberg halálának 1878-as dátumát is onnan tudhatjuk, hogy a levél, amiben Freudenberg fia a gyászról értesítette Goldzihert, szintén a hagyaték részét képezi. A levelek kiegészítik és igazolják Goldziher naplóbejegyzéseit, amelyekben tanítója iránt érzett nagyrabecsüléséről írt.

□ Rác Katalin történész, könyvtáros, Emory University, e-mail: katalin.rac@emory.edu

1 Dr. Mezey Ferenc: Az országos rabbiképző-intézet (sic!). *Magyar-Zsidó Szemle* 1917/2–4. 81–87, itt: 83.

2 Goldziher Ignác: *Napló*. (Fordította: Scheiber Sándorné Dr. Bernáth Livia.) Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984. 25.

3 Goldziher, 1984. 25.

Freudenberg utolsó, 1873 tavaszán Veszprémben keletkezett levele különösen szemlélteti, hogy Goldziher tanulóévei után is számíthatott Freudenberg feltétlen tanítói pártfogására. Ez a levél feltehetően Goldziher egy korábbi levelére írt válaszként született, amiben volt tanítványa értesítette Freudenberget, hogy Trefort Ágoston (1817–1888) vallás- és közoktatási miniszter megbízásából, az év végétől tanulmányutat tervez a Közel-Keleten.⁴ Freudenberg levele tanúskodik arról, hogy Goldziher iránti támogatását mit sem befolyásolta, hogy az egykori diák ambíciói – ahogy a miniszteri megbízás elfogadása is jelzi – a hagyományos zsidó tudományok elsajátításán jóval túlmutattak.

Míg a levél hangneme Freudenberg tanítványa iránti odaadásáról, addig nyelvezete és tartalma Freudenberg modern héber műveltségéről, a héber felvilágosodásként ismert 18. századi szellemi mozgalom, a haszkala hatásáról tanúskodik. A Héber Biblia, a rabbinikus irodalom, és maga a haszkala modern héber irodalmának számos fordulatát és kifejezését felvonultatja, és Goldziher tanulmányútjának jelentőségét taglalja. Ebből és a többi leveléből kiszűrhető műveltsége és tudományos öntudata alapján jellemzi ez a tanulmány Freudenberget mint maszkilt. Itt megjegyzendő, hogy ebben ez a tanulmány eltér Goldziher naplójától, ami Freudenberget az ortodox jelzővel illeti a kor vallási vitáiban elfoglalt álláspontjára utalva.

Levele nyitó soraiban volt tanítványát a „bölcességben jártas, tudományt értő”⁵ címmel illette Freudenberg. A hosszan tisztelgő formális megszólítás már nem a hajdani gyermeknek, hanem az immár fiatal tudósnek szólt, aki doktori címét nem sokkal azelőtt, 1870-ben védte meg, majd két évvel később a pesti egyetemen megkapta magántanári kinevezését. Goldziher ekkor már zsidó tudományos és közéleti lapokban Magyarországon és Németországban egyaránt publikált, mindemelett Talmud tanulmányait is folytatta. A levél érdemi részét, ami a tanulmányutat, a zsidó és nem zsidó tudományok közti kapcsolatot, illetve Goldziher egyetemi állását (a rendes tanári cím hiányát) taglalta, az előbbi távolságot tartó címzéssel szemben a „lelkem drágasága”⁶ meghitt megszólítással vezette be.

4 Freudenberg levele Goldzihernek, Veszprém 1873. április 25. MTA Kézirattára, GIL/11/02/01.

5 Az eredeti héber kifejezés: המשכיל בהכמה ומבין במדע (hamaszkil behochma umevin bemada).

6 Az eredeti héber kifejezés: יקר נפשי (jakir nafsi).

Goldziher közelgő utazását egy vándor barangolása és egy antropológiai kutatóút keveredéseként értelmezte Freudenberg. Kiemelte, hogy az Aramot (a szíriai és libanoni szakasz), Kánaánt (a mostani Izrael területe), és Micrájimot (Egyiptomot) érintő tanulmányút számos veszélyt és megpróbáltatást tartogathat magában, egyúttal fontos tapasztalatszerzési lehetőség is. Az utazó csakis „városról városra és országról országra járva” ismerheti meg más népek „jellemét, viselkedését, hitét, vallását” stb. Mindezen új ismereteket könyvbe foglalva, Goldziher az új generációnak mutat majd irányt. Bátorította Goldzihert, hogy ne féljen „új” tudást szerezni, hiszen az a vallásos meggyőződését nem kell, hogy befolyásolja.

A tanácstalanság, hogy mi állhat Trefort fellépése, vagyis a volt tanítványa iránt mutatott miniszteri pártfogás háttérében, nyugtalanította Freudenberget. Trefort nevének hallatán, írta, „borzadály fogja el testemet” (Jób 21:6). Levele mégis azt sejteti, hogy Trefort tervei inkább Goldzihert foglalkoztatták, aki naplójában majd két évtized elteltével részletesen leírta, hogy hiába bízott benne, a miniszter nem tartotta meg elődje, Eötvös József (1813–1871) ígéretét, miszerint rendes tanári álláshoz segíti. De míg Goldziher naplója csak a közel-keleti út utáni évek leírásában jellemzi Trefortot hazug és cinikus politikusként (előtte csak szellemiségéről ír becsmérlően),⁷ addig Freudenberg levele világosan láttatja, hogy Goldziher már az utat megelőzően is ellenszenvvel viseltetett Trefort vélt hazug volta iránt és Freudenberg osztotta véleményét.

A remélt kinevezés elmaradtával, a levél keltezését követő több, mint három évtized alatt Goldziher úgy jelentette meg a modern zsidó tudományos ismereteket gazdagító és a keletkutatás terén alapvetőnek számító műveit, hogy az egyetemi ranglétrán nem emelkedhetett. Ennek ellenére, tudományos jártasságát és úttörő tevékenységét, valamint akadémiai tagként, egyetemi magántanárként, és a Rabbiképző Intézetben (a továbbiakban Rabbiképző) Kaufmann Dávid (1852–1899) halálát követően oktatóként végzett munkájáért elismerték. Részt vett a magyar tudományos élet, az orientalisztika körébe tartozó tudományok, és a modern valláskutatás megszervezésében. Emellett társadalmi kérdésekben is állást foglalt, és közéleti szerepet vállalt. Míg korai, zsidó lapokban megjelent német nyelvű cikkei már foglalkoztak az állam és a zsidó kisebbség kapcsolatával, illetve a magyarországi zsidóság egységét

7 Goldziher, 1984. 70; 101–103.

fenyegető belső feszültségekkel, addig tudósként mint magyar értelmiségi lépett fel egyetemi ügyekben, a magyar államot, a Magyar Tudományos Akadémiát, és az egyetemet is képviselte külföldön. A pesti zsidó közösség életében, illetve a hitközség szellemi és tudományos intézményeinek létrehozásában is tevékenyen részt vett. (1876 és 1905 között, mint titkár Goldziher a Pesti Izraelita Hitközség második legmagasabb rangú és egyik legjobban megfizetett tisztviselője volt.) 1905-ben elfogadta az egyetemi katedrát, lemondott a hitközségben betöltött titkári szerepéről, de tagságát a választmányban megtartotta, és az egyetemi és az akadémiai adminisztráció vezetésében is szerepet vállalt. Az első világháborút követően az ország különböző intézményeiben és az utcákon egyaránt végigsöprő antiszemita hullámra reagálva hivatalos megbízásait felmondta. Egészsége megromlott, naplóját majd egy évvel 1921. november 13-án bekövetkezett halála előtt már nem vezette.

Goldziher Ignác, 1872 körül
Wikimedia Commons

Goldziher életútjának rövid áttekintése szemlélteti, hogy a pályája kezdetén kitűzött célt, amelyet már az 1873-ban írt levelében megfogalmazott, miszerint a magyarországi állami tudományos intézményrendszerben teljes jogú tagként vehessen részt, csak évtizedekkel később érte el. Az 1873-as levélből nemcsak az intézményi részvétel fontosságának megítélése sejlik fel, hanem az a hagyományos zsidó tudást pallérozó szellemi közeg is kirajzolódik, amiből kilépve Goldziher a modern magyar akadémiai világba, illetve európai tudományos életbe érkezett. Freudenberg és Goldziher kapcsolatán keresztül nyomon követhető az a 19. század második felében végbement változás, ami során Magyarországon a modern zsidó tudományos pályamodellek kialakultak, illetve azok a változtatások, amiket a modern zsidó tudomány művelői, köztük Goldziher, a zsidó tudomány és a modern (nem zsidó) akadémiai tudományosság közti kapcsolat, annak intézményi keretei, és művelői társadalmi szerepének meghatározásában szorgalmaztak. Ennek a folyamatnak felvázolására vállalkozik ez a tanulmány. A továbbiakban azt hangsúlyozza, hogy ezt a folyamatot két törekvés egyidejűsége határozta meg: egyrészt a hagyományos zsidó tudomány eszményének ápolása, másrészt a hagyományos tanulmányok modernizálása a modern akadémiai módszerek átvételén keresztül. Vagyis a dolgozat rámutat arra, hogy a haszkala megkésett megjelenése,⁸ a magyarországi társadalmi és gazdasági változások, melyek a zsidó kisebbség és a keresztény többség kapcsolatát is nagy mértékben befolyásolták, illetve a német akadémiai modell, és helyi átültetése összekapcsolódott, és együttesen formálta ezt a változást. A folyamat eredményeként számos tudós-eszmény, illetve modern zsidó tudományos életforma alakult ki. A különbségek ellenére, a modern zsidó tudományok művelői szemében a tudományosság képiselete nemzetközi zsidó és nem zsidó akadémiai fórumokon, állami, és hitközségi intézményekben meghatározó szempont maradt a vizsgált korszak során.

8 Lásd bővebben Turán, Tamás – Wilke, Carsten (ed.): *Modern Jewish Scholarship in Hungary: The 'Science of Judaism' between East and West*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2016. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110330731>

A hagyományos tudás művelői

Freudenberg és Goldziher is természetesnek tartotta, hogy a hagyományos zsidó tudomány körén kívül eső tudást és annak megszerzését a hagyományos tanulás keretei közé lehet illeszteni, illetve, hogy a hagyományos zsidó tudományosság olyan értéket képvisel, ami a modern zsidó tudós számára is iránymutató. Ez a zsidó tudományosság modern fejlődésének szempontjából kulcskérdés, hiszen a zsidó szellemi élet alapvető társadalmi és pszichológiai funkcióját érinti. Alan Kadish, Michael A. Shmidman, és Simcha Fishbane nemrég megjelent zsidó szellemi hagyományt vizsgáló könyve kitér a tanulásnak a zsidó közösség és az egyén életében betöltött szerepére. Annak ellenére, hogy a könyv 21. századi nézeteket tükröz, hasznos tanulságokkal szolgál a 19. és 20. század eleji Magyarország zsidó tudományos közegének feltárásához is. A szerzők szerint az új tudás megteremtéséhez elengedhetetlen az elődök tekintélyének tisztelete, a kritikai érzék, az alkotó újítás, az igazság kutatása, más kultúrák szellemi törekvése iránti nyitottság, a tudósok és a tudományok tisztelete, és az oktatás mindenek feletti elsőbbsége.⁹ Bár a kritikai hozzáállás, az új tudás közkinccsé tétele, vagy az előzetes tudásra építés a 19. századtól fogva a tudományos kutatás alapvető elvének számít, a hagyományos tanulás és a modern tudomány között tátongó szakadék máig sem tűnik el. Nem feltétlenül azért, mert a felsorolás a tudományos érdeklődés tárgyának mibenlétét nem részletezi. A hagyományosként leírt tanulást, mind a modern zsidó tudományosság megjelenésekor, mind két évszázaddal később, a zsidó közösség, illetve a judaizmus iránt érzett elkötelezettség motiválja, a tanulás az egyéni – értendő egyéni vallásos – életnek hivatott tartalmat adni. „Egy zsidó számára, a szellemi teljesítmény nem egy jövőbeli cél elérésének érdekében hozott választás, hanem az élet alapvető küldetésének a része, az út Isten a világhoz és az emberiséghez fűzött szándékának megértéséhez,” állítják.¹⁰

Ezt a fajta felfogást – naplója szerint – a gyermek Goldziher Freudenbergnek köszönhetően sajátította el. Goldziher magáévá tette Freudenberg azon elveit is, amik mentén a tanulást mindennapos teendőivel,

9 Kadish, Alan – Shmidman, Michael A. – Fishbane, Simcha: *The Jewish Intellectual Tradition: A History of Learning and Achievement*. Boston – MA: Academic Studies Press, 2021. 268. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781644695357>

10 Kadish et al., 2021. 269.

például, a magántanulóként végzett elemi iskolai és gimnáziumi vizsgáira való felkészüléssel összeegyeztette. Valószínűleg fiaira gondolva írta naplója bevezetésében, hogy ezek az elvek egész pályafutását meghatározták. „Vessétek pillantástokat az én életemre, és megértitek az öreg Freudenberg rendszerét”.¹¹ Goldziher ezt a gondolatot fűzte tovább, amikor a hagyományos zsidó szövegek tanulmányozását zsidó identitásának, vagyis vallásosságának alapjaként állította be: „Irodalmi tanulmányaim erősítették zsidó mivoltomat, amely életem értelme volt”.¹² Jóllehet akarata ellenére, harminc éven keresztül azt a hagyományos zsidó tudós-eszményt testesítette meg, ami szerint a tudományos tevékenység nem vált pénzkereset forrásává vagy nem anyagi jutalom céljával folytatták. A zsidó tudományosság terén kifejtett működése, főleg mikor már „főállású” tudós volt, azonban inkább azt példázza, hogy a kritikai tudományos kutatást önmagáért és a felfedezésből és megismerésből származó tudás megteremtésébe vetett hittől vezérelve művelte.¹³

Maszkilok

Az izraeli történész, Shmuel Feiner a haszkalát az Amszterdam és Vilna¹⁴ közti európai régióban megjelenő intellektuális és társadalmi forradalomként írja le, és a 18. század első évtizedeitől az 1780-as évekig tartó berlini és königsbergi fénykorra, és az azt követő kelet-európai másodvirágzásra szakaszolja.¹⁵ Ennek a „forradalomnak” eredményeként jött létre a rabbinikus mellett egy új zsidó szellemi elit, a maszkilok igen heterogén csoportja. Orvostanhallgatók, gazdag üzletemberek, talmudtudósok, de a zsidó intézményi rendszeren belül ténykedő rabbik, valamint attól független gondolkodók is egyaránt képviseltették közöttük magukat. Feiner felfogásában a maszkilok alapjaiban forgatták fel az askenázi zsidóság hagyományos tanulás- és tudás-értelmezését, illetve az azokon alapuló társadalmi berendezkedést. A maszkilok sürgette vál-

11 Goldziher, 1984. 25.

12 Goldziher, 1984. 42.

13 Turner, James: „No Tendency toward Dilettantism”: The Civilized Past after 1850. In: Turner, James: *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2014. 274–327. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400850150>

14 Feiner, Shmuel: *The Jewish Enlightenment*. (Fordította: Chaza Naor.) Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004. 3. DOI: <https://doi.org/10.9783/9780812200942>

15 Feiner, 2004. 16.

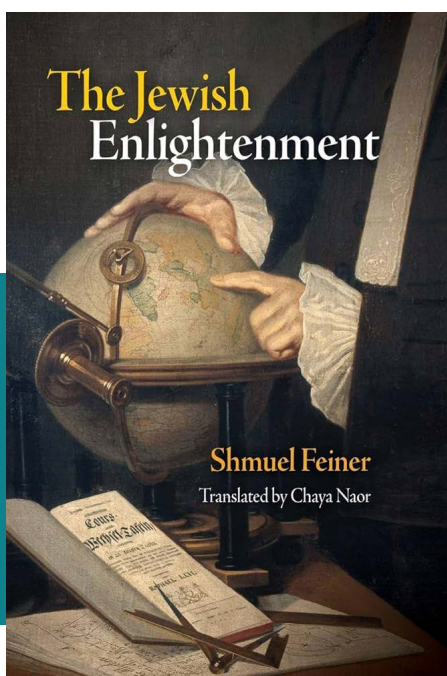
tozást szorgalmazta a filozófus Moses Mendelssohn (1729–1786) német bibliafordításában közreműködő, Európa-szerte ismert maszkil, Naftali Herz Wessely (1725–1805) a hagyományos gondolkodók ellenérzését kiváltó dolgozata דברי שלום ואמת (Divré salom veemet: Béke és igazság szavai). 1782-es megjelenése egy időre esett II. Józsefnek az 1780-as évek elején kibocsájtott, a Habsburg birodalom különböző részeire vonatkozó türelmi rendeleteivel. Ezek közt a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó rendelet az ország zsidósága előtt addig elérhetetlen foglalkozásokat és pénzkereseti lehetőségeket nyitott meg. Wessely éltette II. József zsidó oktatási reformját, és az általa sürgetett változást ennek megfeleltetéseként írja le, kiemelve azt, hogy mind a kor szellemével, mind a zsidó vallásos eszménnyel messzemenőleg egyezik. A héber felvilágosodás irodalmának neves kutatója, Moshe Pelli azt hangsúlyozta, hogy Wessely dolgozata egy korábbi יין לבנון (Jén Levanon: Libanon bora) című munkájában tárgyalt, az oktatás témájával kapcsolatos gondolatainak lényegi változását jelzi.¹⁶ Korábban a rabbinikus szemléletnek megfelelően megkülönböztette a világi és a zsidó ismeretek rendszerét, és a Tóra tanításának felsőbbrendűségét megkérdőjelezhetetlen axiómaként kezelte.¹⁷ Megváltozott maszkil gondolatmenetét, és a hagyományos irodalomban gyökerező szellemiségét is jellemzi, hogy későbbi, felhördülést okozó írását a Példabeszédek egyik szakasza „Tanítsd a gyermeket az ő útjának módja szerint; még mikor megvénhedik is, el nem távozik attól” (Példabeszédek 22:6), vagyis a rabbinikus műveltség egyik alapszövege nyitotta meg. Ahogy Feiner is rámutat, a hagyományos tanítás talajáról elrugaskodva és annak logikáját megfordítva érvelt a „Torat ha-Adam”, vagyis „emberi tanítás” elsőbbsége mellett.¹⁸ Azt sürgette, hogy ennek a tudásnak a megszerzése előzze meg az isteni törvény elsajátítását. Maszkil „lázdása” a rabbinikus tudás, mint a zsidó önazonosság és moralitás (társadalmi szerepvállalás a közjó érdekében) kizárólagos letéteményezettjének kritikáját fogalmazta meg. Megkérdőjelezte a Talmud-tudósok vezető státuszát a zsidó társadalmon belül és egyben követelte a zsidó kisebbség többségi társadalom felé fordulását, amiben

16 Ezúton köszönöm az ismeretlen lektor idevonatkozó megjegyzéseit. A *Divré salom veemettel* ellentétben, Wessely korábbi munkája egy hagyományos műfajú Pirké Avot, vagyis Talmud kommentárként íródott, aminek címe Hóseás 14,8 versében szereplő „Libanon bora” kifejezésre utal.

17 Pelli, Moshe: Naphtali Herz Wessely. Moderation in Translation. *Hebrew Studies* 1978/19. 43–55. 47.

18 Részletes ismertetést lásd Bányai, 2005. 35.

a világi tudományoknak és kultúrának fontos közvetítő szerepet tulajdonított.¹⁹ Feiner olvasatában Wessely példája arra is rámutat, hogy a maszkilok forradalma „befelé” irányult és így szorgalmazta a zsidó közösségek modernizációját. Nyitánya volt annak a kulturkampfként értelmezett mozgalomnak, ami Feiner szerint máig érezteti hatását, illetve folytatódik.²⁰ Feiner meglátásai fényében Freudenberg bemutatása, mint maszkil, megerősítést nyer, hiszen elfogadta, hogy az ismeretszerzést a hagyományos irodalmon kívül eső forrásokra és modern, vagyis nem zsidó alapokra helyezze a következő generáció. Annak ellenére, hogy műveltsége a kisebbségi csoport szellemi életére korlátozódott, Freudenberg a tudományos munka tág kereteiben és céljaiban gondolkodott.

Shmuel Feiner:
The Jewish Enlightenment.
Philadelphia: University
of Pennsylvania Press,
2004. 3. DOI: [https://doi.](https://doi.org/10.9783/9780812200942)
org/10.9783/9780812200942

Feiner meglátásával szemben, Joszef Ben David a zsidó modernitás nyitányát a zsidó gazdasági elit azon törekvésében látta, mellyel a többségi társadalomba kívánt beilleszkedni. Ennek következtében a gazdasági és szellemi elit hagyományos egysége megbomlott. A hagyományos askenázi társadalomban a tudós ember, akár rabbiként közösségi vezető, akár nem, függetlenül attól, hogy rendelkezett-e saját vagyonnal, a módos közösségi tagokkal együtt a helyi zsidó elithez tartozott. Tekintélye

19 Feiner, 2004. 90.

20 Feiner, 2004. 13.

ritkán lépte túl a helyi kereteket. A hagyományos közösség azon tagjai, akik megengedhették maguknak, hogy gyerekeik mellé magántanárt fogadjanak, fiaiknak azt a lehetőséget is biztosították, hogy neves jesívában folytassák tanulmányaikat, és később esetleg rabbiként működjenek, vagy társadalmi kapcsolataikat kihasználva, a gazdag elitbe házasodjanak be. A szellemi elit tudományos lehetőségei a gazdasági elit anyagi javai, illetve bőkezűsége függvényében alakultak. A 18. század végétől a gazdasági elit fokozottan a zsidó tudományokon kívül eső tudást igyekezett elérhetővé tenni gyerekei számára és saját gazdasági erejének a helyi szinten túlmutató érvényességet és befolyást kívánt szerezni. Ez a zsidó iskolarendszert, illetve a zsidó tudományok tekintélyét gyengítette, ami rákényszerítette a szellemi elitet arra, hogy a nem zsidó tudományosság felé forduljon.²¹ Ez a fordulat elvben megegyezett a maszkilok célkitűzéseivel is.

1850-es években a zsidó tudományokban való jártasságot egyre nehezebben lehetett megélhetésre váltani, például házitanítói állást vállalva, ahogy azt Freudenberget tette. Hiszen Freudenberget tanítóként Goldziher apja azért alkalmazta, hogy a hagyományosnak tekintett zsidó tudást adja át fiának. A világi tudást Goldziher a gimnáziumban szerezte meg. Nem Freudenberget példájára utalva érvelhetett Ben David amellett, hogy szembesülve azzal, hogy a gazdasági elittel való lépéstartás nem tartóztathatta fel a hagyományos zsidó tudományok társadalmi tekintélyvesztését, a maszkilok radikalizálódtak, ami az 1849-ig a Pesti Zsidó Hitközséggel szoros kapcsolatot fenntartó Magyarító Egylet működéséből is láthatóvá válik.²² Tagjai vallási reformot és egyenjogúsítást követeltek és részt kívántak venni az országos politikában is. Ben David aláhúzta, hogy az az értelmiségi, aki a tudományos pályát politikaira cserélte, a szellemi munkában már nem látta annak a lehetőségét, hogy a társadalmi viszonyokat a maga érdekei szerint alakítsa, vagyis, hogy elit státuszát megőrizze.²³ A továbbiakban ez a dolgozat sem az ő pályafutásukat, sem a Mózes (Hatam) Szofert (1762–1839), a pozsonyi ortodox központ létrehozójának működésével jellemezhető modernitás választ

21 Ben David, Jozsef: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon. In: Michael K. Silber (szerk.): *Magyar zsidó történelem — másképp* (második, átdolgozott kiadás). Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2008. 83–134, különösen: 108.

22 Ben David, 2008. 112. Az együttműködésre a Pesti Izraelita Hitközség számadókönyvéből derül fény. Lásd, például, 1848 február, *Cassa Buch 1845-1850* 101. oldal. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, HU HJMA I-4-1.

23 Ben David, 2008. 119.

nem tárgyalja. A 19. század első évtizedeinek generációja, illetve az őket követő generációk tudományos hivatást választó, főleg a neológ irányzathoz tartozó értelmiségiek munkásságának vizsgálata a következő oldalak témája. Megcáfolva Ben David determinisztikus álláspontját, a tanulmány hátralevő része rámutat, hogyan alakította a hagyományos tudás tisztelete a modern tudományosság kultúráját.

Folytonosság és új utak

A modern zsidó tudományosság megszületését a szakirodalom 1819-re, a berlini *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* (Társaság a Zsidó Kultúráért és Tudományért) megalapításának évére datálja. A társaság tagjai szóhasználatát átvéve nevezi mozgalmukat a mai szakirodalom is *Wissenschaft des Judentums*-nak, és vonatkoztatja tágabb értelemben a közép-európai német nyelvterületen fellépő modern szellemi és tudományos mozgalomra. Emellett, a kelet-európai szellemi hagyományok előtt tisztelgő héber kifejezések: „Hochmat Israel” (חכמת ישראל), és mai szóhasználatban „Madae hajahadut” (מדעי היהדות), illetve az angol „Jewish Studies”, és a ma már némiképp archaikusan hangzó „Science of Judaism” is használatban van történeti kontextustól függetlenül.

Modern zsidó tudósok Németországban

A berlini zsidó egyetemi hallgatók, egyetemet végzett értelmiségiek, és írók, akik a *Wissenschaft des Judentums* mozgalmat megalapították, túlléptek a haszkala társadalmi és kulturális céljain. A haszkala a modern héber irodalom megalapozójaként lépett fel és (ahogy Wessely példája is jelzi) éltette II. József azon rendelkezéseit, amivel a birodalom zsidóságát a német nyelv elsajátítására kötelezte. A *Wissenschaft des Judentums* azzal is, hogy a német tudományos nyelvet tette meg a modern zsidó tudományosság szaknyelvének hangsúlyozta, hogy az évezredes zsidó irodalmi és tudományos örökség tanulmányozását modern tudományos módszertan segítségével, európai akadémiai keretek között kívánta folytatni. Tagjai, maszkil elődeiktől eltérően, nemcsak a tudás tárgyát, hanem az annak megszerzéséhez, illetve „megtermeléséhez” vezető utat, vagyis a kutatási és elemzési módszertant is igyekeztek a zsidó tudományos tevékenységbe beemelni. Bibliográfiák összeállítását, könyvtári gyűjtemények létrehozását, fordítások és kritikai kiadások,

illetve történeti feldolgozások megjelentetését tervezték. Míg munkásságuk jelentőségének egyik legfontosabb tolmácsolója, Michael Meyer, „képrombolóként” jellemzi őket, a szakterület másik nagyjá, Ismar Schorsch, mozgalmukat a messianisztikus jelzővel illeti. A 19. századi zsidó tudósokat a szakirodalom nem nevezi forradalmároknak – Feiner maszkil-megközelítésével szemben.²⁴

A *Wissenschaft des Judentums* mozgalomhoz köthető modern zsidó tudósok fellépése a tudományos működés társadalmi hatásába vetett hitüket példázza, ami természetesen a régi hagyomány továbbviteleként is értelmezhető. De az ő esetükben ez mást is jelentett. A zsidó tudományosságra, mint a zsidó emancipációért vívott harc egyik fontos eszközére tekintettek²⁵ és azt követelték (sikertelenül), hogy a zsidó tudósok a többségi társadalom akadémiai életének egyenrangú szereplőivé váljanak. Erre vonatkozóan Leopold Zunz (1794–1886), a Verein egyik alapítója, és kollégái különböző terveket dolgoztak ki. A német egyetemi rendszerben, a zsidók múltjával és kultúráival foglalkozó tudományokat (sémi filológiát, bibliakutatást, és zsidó történelmet) keresztény tudósok művelték és tanították, főleg teológiai fakultásokon. Az egyetemi professzori státusz, illetve a zsidó tudományok számára kialakított önálló tanszékek felállítása egyaránt megadhatta volna a zsidó tudósoknak azt a lehetőséget, hogy az e területek által tárgyalt kérdésekről folytatott tudományos diskurzusba intézményi szinten, illetve az intézményi tagság legitimitását élvezve bekapcsolódhassanak. Ráadásul a zsidó tudósok a német történeti iskola, illetve a német filológia eredményeit nemcsak a zsidó történelem és a judaizmus kutatása kapcsán alkalmazták. A kereszténység és az iszlám történeti alakulásáról szóló tudományos eszmecserékben is hangot kívántak adni, illetve adtak is meglátásaiknak. Abraham Geiger (1810–1874) és Moritz Steinschneider (1816–1907) munkái kifejezetten erre irányultak. A három monoteista vallás történeti vizsgálatával kapcsolatos kérdések összefüggtek, hiszen azok a kutatók, akik a tannák (tannaiták, a Misna szerzői) illetve az amórák (a Talmud tudósai), majd az őket követő generációk munkáit tanulmányozták, a kereszténység és az iszlám megjelenését követő évszázadokban a judaizmusban nem egy történeti szerepét veszített, halott vallást láttak,

24 Meyer, Michael: A. Two Persistent Tensions within Wissenschaft Des Judentums. *Modern Judaism* 24 (2), 2004. 105–119. Schorsch, Ismar: *Leopold Zunz: Creativity in Adversity*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 2016. 19. DOI: <https://doi.org/10.1093/mj/kjh009>

25 Schorsch, 2016. 39.

hanem egy, a zsidó szétszóratáson belül és világtörténeti szinten is jelen lévő, aktív szellemi tényezőt, aminek ők késői letéteményesei voltak. Tevékenységük egyszerre igyekezett az akadémiai intézményeket uraló „keresztény szubjektivitást” és a modern akadémia vívmányait figyelmen kívül hagyó hagyományos zsidó tudományosság „egyoldalúságát” ellensúlyozni. Így mozgalmuk a többségi társadalom felé a modernizáció és befogadás követelésével lépett fel, a zsidó kisebbségen belül pedig a hagyományos tanulmányok társadalmi és erkölcsi funkcióit magáénak vitatta el és legitimitást követelt a szellemi akkulturációnak.

Moritz Steinschneider az íróasztalánál
Wikimedia Commons

Sőt, ahogy arra a fent idézett Michael Meyer is felhívja a figyelmet, emellett Zunz és kollégái, a vallásos élmény magasabb szellemi szintre emelésében látták tudományos küldetésük egy további, fontos célját. A *Wissenschaft des Judentums* világi akadémiai eszközei és vallásos céljai, illetve a zsidó vallásos élet felé való befordulás és a többségi társadalom irányába való nyitás célja között Meyer feloldhatatlan ellentmondást lát. Felteszi a kérdést, hogy vajon az, hogy a *Wissenschaft des Judentums* aktivistái mind tanult zsidó férfiak (többnyire rabbik) voltak, mennyiben gátolta azt, hogy kritikus hozzáállással, tudományos alapon tanul-

mányozzák témáikat, és mennyire segítette elő a kifelé nyitást. Azok közül a szerzők közül, akik a modern zsidó tudomány kialakulásával foglalkoztak, egymástól függetlenül Paul Mendes-Flohr és Alexander Altmann (1906–1987)²⁶ a kritikai tudomány művelésének fontosságát kidomborítva állapította meg, hogy a modern zsidó tudós vallásos elkötelezettsége ellenére nem volt érdekelt abban, hogy munkája a zsidó közösség vallási életére korlátozva, a hagyományos tanulás céljait szolgálja.²⁷ Ezzel együtt, közössége iránti erkölcsi és vallásos elkötelezettsége a modern zsidó tudóst továbbra is a hagyományos értelmiségi eszmény fenntartására sarkallta. Munkáját mind a kritikai tudományos kutatás, mind a zsidó közösség mint szellemi és erkölcsi közeg fenntartása iránti odaadásból végezte, ami a fent említett feszültségek forrásává vált.

A mozgalomhoz tartozó tudósok munkájának ezen aspektusával Goldziher életét és munkásságát tárgyaló munkák, ha csak érintőlegesen is, de foglalkoznak. Halálát követően, már az első emlékbeszédek aláhúzták Goldziher vallásosságának meghatározó szerepét mind a judaizmus, mind az iszlám területén folytatott kutatásaiban. Heller Bernát (1871–1943), Goldziher tanítványa – akinek életrajzára ez a tanulmány később kitér – kihangsúlyozta, hogy a zsidó írott és szóbeli tan (törvény) kettősségének mély ismeretére támaszkodva írta Goldziher korszakos, a muszlim hagyománnyal és joggal foglalkozó munkáit.²⁸ Goldziher életrajzának első monografikus feldolgozásában Simon Róbert ezt a nézetet cáfolta. Rámutatott, hogy a tudást, ami megállapításaihoz vezette, Goldziher nem hitének, hanem intellektuális képességeinek és kutatásainak köszönhette.²⁹ Húsz évvel később Peter Haber,³⁰ és legutoljára 2023-ban Turán Tamás fenntartotta, hogy Goldziher vallásossága meghatározó mozzanata volt tudományos munkájának. Turán rámutat, hogy a neológ tudósok többségével ellentétben, de hasonlóan a protestáns Ballagi Mórhoz (1815–1891)

26 Altmann Kassán született, Angliában és a bostoni Brandeis egyetemen tanított.

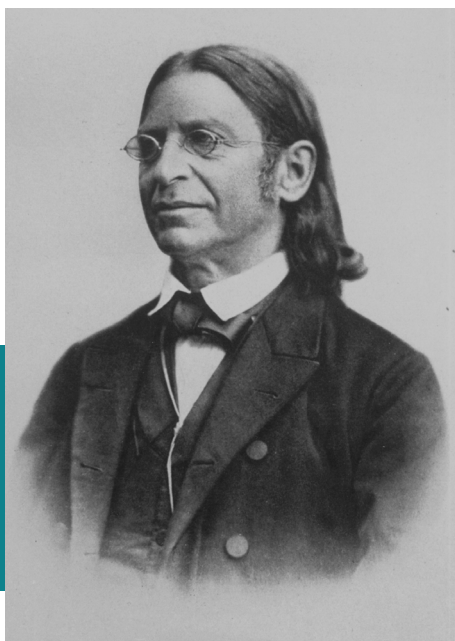
27 Altmann, Alexander: *Jewish Studies: Their Scope and Meaning Today*. In: Jospe, Raphael – Fishman, Samuel Z. (ed.): *Go and Study: Essays and Studies in Honor of Alfred Jospe*. Washington D. C.: B'nai B'rith Hillel Foundations, 1980–5741. 83–98; Mendes-Flohr, Paul: *Jewish Scholarship as a Vocation*. In: Alfred Ivry et al. (ed.): *Perspectives on Jewish Thought and Mysticism*. London: Harwood Academic Publishers, 1997. 13–28.

28 Heller Bernát: Goldziher Ignác. In: Goldziher Ignác: *A zsidóság lényege és fejlődése*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 7–21.

29 Simon, Róbert: *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*. Leiden – Budapest: E. J. Brill – Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1986. 19–20. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004659810>

30 Haber, Peter: *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft: der ungarische Orientalist Ignac Goldziher (1850–1921)*. Köln: Böhlau, 2006.

és Zunzhoz, Goldziher a közösség és az egyén számára is olyan vallási élet kialakítását tartotta kívánatosnak, amit a hagyományos tanulás eszménye és a modern tudományos kutatás vívmányai egyszerre alakítanak, és az utóbbiba a protestáns teológusok által kifejlesztett bibliakritikát is beleszámította.³¹ Turán szerint Goldziher a tudomány elsőbrendűségén alapuló, a tudás és a hit tökéletes összhangjára törekedett.³² Továbbá azt írja, hogy hasonlóan más modern zsidó tudóséhoz, akadémiai karrierjét mind a kisebbség, mind a többség részéről gyanakvás fogadta, megalapozva Goldziher és kollégái teljesítménykényszerét.³³

Abraham Geiger, 1870-es évek
Wikimedia Commons

Csakúgy, mint a németországi zsidó tudósok történetével foglalkozó szerzők, Turán sem tekinti Goldziher a közéleti szerepet vállaló értelmiség részének. Fontos megemlíteni, hogy Mendes-Flohr „The Study of the Jewish Intellectual: A Methodological Prolegomenon” (A zsidó értelmiség tanulmányozása: egy módszertani bevezető) című tanulmánya kiemeli az értelmiség misszió-tudatát, de nem a *Wissenschaft des Judentums* mozgalmába tartozó tudósok életével foglalkozik, hanem olyano-

31 Turán Tamás: *Ignaz Goldziher as a Jewish orientalist: traditional learning, critical scholarship, and personal piety*. Oldenbourg: De Gruyter, 2023. 106, 197. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110741285>

32 Turán, 2023. 231.

33 Turán, 2023. 8.

kével, akik zsidó családba születve „egyetemes” igazságok feltárására áldozták karrierjüket.³⁴ A fent tárgyalt tanulmányok megközelítésétől eltérve, és a magyarországi értelmiség társadalmi helyzetének a modernizáció során lezajló változását vizsgáló irodalom megállapításaira támaszkodva, jelen tanulmány a *Wissenschaft des Judentums* magyar tudós képviselőit az értelmiség tágabb csoportjába sorolja. Ennek megfelelően a tudományos munkájuk és a vallásosságuk közti kapcsolatot nem tudományos tevékenységüket, hanem társadalmi szerepüket befolyásoló tényezőként értékeli.

Modern zsidó tudósok Magyarországon

A 18. századi rendi társadalomban a honoráciorok (tanítók, papok, lelkészek, uradalmi vagy városi tisztviselők), és őket követve, a 19. században a modern értelmiség a lassan kialakuló tőkés polgári rendszer leggyengébb rétegének, a középosztálynak egyik legdinamikusabban fejlődő, a magyarországi társadalmi mobilitás lehetőségeivel leginkább élő csoportját képezte. Ez a mobilitás jelentős társadalmi presztízzsel is járt. A reformkorban már felmerült, hogy nem-nemes létük ellenére szavazójogot kaphassanak.³⁵ Mind a honoráciorok, mind a modern értelmiség – ahogy a 18. században a szlovák Bél Mátyás, valamint a 19. században a szepességi német Hunfalvy testvérek példája rámutat – az ország lakosságának vegyes etnikai összetételét tükrözte.³⁶ A pesti egyetem és az MTA között kialakuló politikai színezetű ellentétek, illetve az MTA vallási és etnikai kisebbségek iránt tanúsított liberális befogadó magatartása is vonzóvá tette a tudományos pályát a kisebbségi közösségekbe született értelmiségiek szemében. Így humán és társadalomtudományos működésük során a nemzeti identitás diskurzusban is aktívan részt vehettek. Sokan közülük politikai vagy közéleti szerepet is vállaltak anélkül, hogy tudományos pályájukat elhagyták volna.

34 Mendes-Flohr, Paul: *The Study of the Jewish Intellectual: A Methodological Prolegomenon*. In: Mendes-Flohr, Paul: *Divided Passions: Jewish Intellectuals and the Experience of Modernity*. Detroit: Wayne University Press, 1991.

35 Karády Viktor – Nagy Péter Tibor: *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 22; Mazsu János: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Boulder, Colorado: *Social Science Monographs*. Highland Lakes, N.J.: Atlantic Research and Publications, 1997. 37

36 Vörös Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. In: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1997. 21–47.

A zsidóság viszonylag későn kapcsolódott be ebbe a folyamatba. Mint ennek a változásnak a tanúi, a magyarországi zsidó tudósok meggyőződhetettek arról, hogy társadalmi céljaikat úgy is elérhetik, hogy a Ben David által vázolt politikai karrier helyett modern tudományos pályát választanak. Ahogy Jacov Katz rámutatott, a liberális elit politikája a zsidó értelmiség számára azt jelezte, hogy a modern többségi polgári társadalom kialakításában ők is szerepet vállalhattak, annak ellenére – ahogy Katz megjegyzi –, hogy a vallási különbség miatt a zsidó kisebbség jogi helyzete és társadalmi megítélése összehasonlíthatatlanul hátrányosabb maradt a többi, etnikai és nemzeti kisebbséggel szemben.³⁷ 1840-ben az egykori jesiva növendék Bloch Móric – aki mérnöknek készült és autodidaktaként filológiai tanulmányokat folytatott – volt az első modern magyar zsidó értelmiségi, akit az MTA levelező taggá választott. 1838 és 1843 között, mint a zsidó egyenjogúsítás és a magyar zsidó nevelésügy szorgalmazója, továbbá a magyar nyelv tudós művelője ismert közéleti szereplővé vált. Bloch 1843-ban felvette a protestáns hitet és öt évvel később Ballagi Mórra magyarosította a nevét. Akadémikusként fiatal zsidó tudósokat, például Goldziheret pártfogolta, tovább erősítendő a magyarországi zsidó integráció folyamatát.

A német-zsidó rabbi-tudósok tudományos felkészültségével közelebbi rokonságot mutató magyar zsidó tudósok karrierje is ezeknek a változásoknak közepette indult meg. A haszkala és az egyetemi tanulmányok formálta tudományos szemlélet, illetve a többségi társadalom felé irányuló nyitottság a magyarországi politikai változásokra való érzékenységgel összekapcsolódva segítette megrajzolni a modern magyar zsidó tudós alakját. A nagykanizsai és később szegedi község rabbijaként működő Löw Lipót (1811–1875) jól ismert munkássága példázza ezt az új zsidó közéleti-tudományos szereplő 19. századi megjelenését. (Löw annak ellenére testesítette meg a modern tudós-rabbi, a *Doktorrabbiner* ideálját, hogy nem szerzett doktorátust.) Egyrészt olyan történeti és jogi munkákat adott közzé, amik a magyar zsidóság helyzetét a múltban és a jelenben egyaránt dokumentálták, másrészt, miután megtanult magyarul, aktív politikai és közéleti szerepet vállalt. Az 1848–49-es szabadságharcban, mint táborigabbi vett részt, a forradalom előtt és után

37 Katz, Jacov: A magyar zsidóság egyedisége. *Múlt és Jövő* 2001/3. 30–35. (A fordítás alapját képező angol szöveg, Katz, Jacob: The Uniqueness of the Hungarian Jewry. *Forum* 1977/2. 45–53 a héber eredeti fordítása: *Moled* 1974/6. 193–98.

a zsidóság jogi és kulturális helyzetét érintő fontos közügyi vitákban szólalt fel.

Az általa alapított 1844-ben, illetve 1857 és 1867 között megjelenő *Ben Chananja* című folyóirat szerzői névsora különösen példázza, hogy a 19. század folyamán a haszkala által biztosított hagyományos és modern tudományosság közti folytonosság, valamint tudományos közéleti szerep vállalása a magyar zsidó modernizáció két központi eleme maradt. A *Ben Chananja* cikkei a magyarországi és a Habsburg Monarchia más tartományaiban, sőt a birodalom határán túl élő európai rabbik, hitközségi képviselők, tanítók, jesiva növendékek, illetve elismert zsidó tudósok tollából származtak. Foglalkozásukat nézve sokszínű csoportot alkottak, hiszen a „független” szerzők mellett, egy részük fizetett alkalmazottként, mások pedig díjazással nem járó tisztségviselőkként képviselték vallási közösségüket. A Feiner által vizsgált maszkilok csoportjára hasonlítottak, bár azt is fontos megjegyezni, hogy a folyóirat szerzői listáján sokuk neve mellett csak lakóhelyük került megjelölésre. Ez természetesen jelzi, hogy a maszkilok nem „profi” tudósok voltak a szó mai értelmében, hanem kedvtelésből, illetve vallási elhivatottságból tanultak. A földrajzi adatsor azonban arra is rámutat, hogy Löw folyóirata a legtágabb értelemben vett közép-európai zsidó ismeretterjesztő folyóirat volt, és nem egy helyi intellektuális közösség lapja, ami gót betűkkel nyomtatva, a *Wissenschaft des Judentums* nyelvén németül szólította meg olvasóit. A nyelvválasztás is rámutat, hogy a *Ben Chananja* úgy lett a magyar zsidó tudományos élet előkészítője, hogy a *Wissenschaft des Judentums* alapítóinak eszményével szemben, a tudományos emancipációt, vagyis a bekapcsolódást a magyar nyelvű tudományos életbe nem segítette. Jóllehet ezt kielégítően megmagyarázhatják gyakorlati szempontok is, például a folyóirat megjelentetésének körülményei, az olvasóközönség nyelvtudása, illetve az a célkitűzés, hogy a folyóirat az egész közép-európai régiót megszólíthassa.

Visszatérve a haszkala és a modern tudományosság közti átmenet Goldziher pályafutásában és közéleti szereplőként való fellépésében betöltött központi szerepére, Freudenberghez fűződő kapcsolatán túl az az életrajzi részlet is hangsúlyossá teszi, hogy az ifjú Goldziher egyik első, heves kritikától nem mentes könyvrecenziója a *Ben Chananja*

utolsó számában jelent meg.³⁸ Talán ezért is jellemzi Turán Goldziher (többek közt) mint „késő maszkil”-t.³⁹ Goldziher naplója tanúskodik róla, hogy azon túl, hogy az érett tudós tudatosan vállalta a hagyományos tudományossággal a folytonosságot, azt is fontosnak tartotta, hogy Freudenberg tanítását a modern zsidó tudományok terén kamatoztassa. „Már Freudenberg is arra nevelt, most pedig a Geiger írásaiból merített eszmék formálták ilyenné gondolkodásomat. Engem Freudenberg Geigerra készített fel”, írta.⁴⁰ Ezzel az általa ortodoxként leírt tanítóját a németországi Reform Judaizmus vezető alakjával kötötte össze nagy ívet rajzolva a hagyományos zsidó műveltség és a judaizmus történetének kritikai kutatása között. 1886-ban a *Magyar-Zsidó Szemlében* Ungár Izsák álnéven Zempléni Jakab a jesivákat kritikusan ábrázoló, szintén a *Szemlében* megjelent írására reagálva „A Jesibák” (sic!) című cikkében hasonlóan vélekedett. Kiállt a jesiva, mint olyan intézmény mellett, „melynek zsidó tudásunkat mind e mai napig köszönjük,” és ami kinevelte a magyar zsidó tudósok több generációját, akik őszinte lelkesedésből és minden anyagi haszon nélkül a zsidó tudományosságnak szentelték életüket. „Chorinok, Löwök, Zipserek, Hochmuthok, stb., kiknek a mi felekezetünk itt ez országban egész haladását köszöni, egytől egyig azokból a kigunyolt jesibákból (sic!) kikerült emberek”, jegyezte meg.⁴¹ Goldziher számára a régi tudás átmentése a modern tudomány korába az egyén és a közösség szempontjából is fontos és megővendő értéknek számított. Ez biztosította az organikus kapcsolatot a múlt hagyománya és a jövő vallási gyakorlata között. Ez a gondolat a zsidó modernitásról alkotott elképzelésének sarokköve volt. Ahogy azt az 1887-ben megtartott, később több kiadást is megért előadásorozata, *A zsidóság lényege és fejlődése* bevezetőjében kifejtette, számára a hagyomány a közösség és az egyén alkotó, szükségszerűen változásokat kiváltó élményének, valamint szellemiségének megfelelően folyamatosan változik. Ez a változás a vallási gyakorlat óhatatlan és kívánatos velejárója, elfogadása központi mozzanata a zsidó hagyomány ápolásának.⁴²

38 Goldziher, Ignaz: Ein neuer Kommentator des Schulchan Aruch. *Ben Chananja* 1867/12. 413.

39 Turán, 2023. 229.

40 Goldziher, 1984. 42.

41 Ungár Izsák: A Jesibák. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1886/8. 567–568. 568.

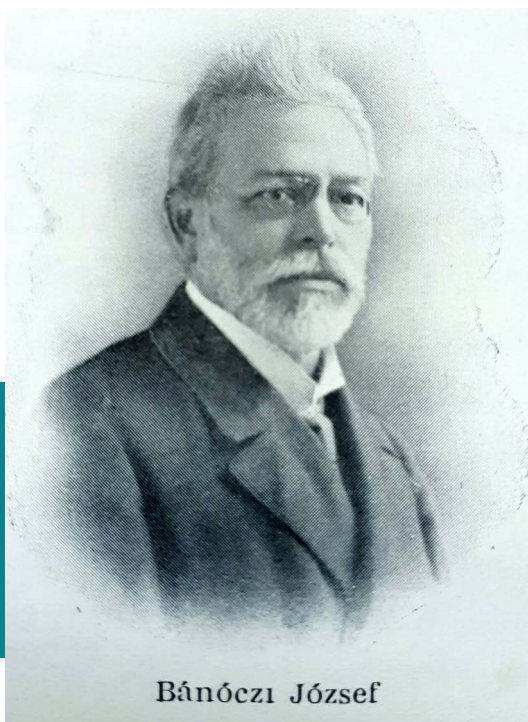
42 Goldziher Ignác: *A zsidóság lényege és fejlődése*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 31–32.

Ezzel a véleményével Goldziher a magyar neológ zsidó közösségben, ami a Geiger által képviselt németországihoz képest sokkal visszafogottabb bécsi reformot követte, többségi álláspontot képviselt. Ezt jelzi ennek a dolgozatnak a címében a Mezey Ferencről, a Pesti Hitközség egyik vezetőjétől származó, a magyarországi modern zsidó tudományokban jártas rabbik képzésére hivatott egyetlen intézmény, a Rabbiképző negyvenedik évfordulójára írt köszöntőjében idézett „új korszakban ó bor”-fordulat. Ez a gondolat Goldziher fent említett írásai előtt is tetten érhető a neológ közösségen belül, például a Rabbiképző Intézet 1877. októberi megnyitó ünnepélyén tartott beszédekben. A Németországban képzett és doktori címmel is rendelkező Kohn Sámuel (1841–1920), Goldziher szomszédja és támogatója, de ennél fontosabb, hogy a Dohány utcai zsinagóga, illetve Pest főrabbija a hagyományos és modern tudomány eszménye közötti átfedésekre hívta fel a figyelmet, mikor ünnepi beszédében az intézmény jelentőségét ecsetelte. Az „országos rabbi-iskola a zsidóság s a tudomány közti évezredes, de az idők által meglazult szent frigyét újonnan erősebbre fogja fűzni”, vetítette előre. Gondolatmenete szerint, ez a cél szorosán összefüggött a magyar zsidó tudós a magyar tudományos életben betöltött feladataival. A Rabbiképző „a zsidó s a magyar tudomány közti közvetítő, az előbbinek számára a magyar irodalomban végtére tért fog nyitni, hogy belőle szűkkeblű vakbuzgóságtól és sötét hitrajongástól ment, tiszta vallásosság s ezzel együtt magyar szó s magyar szellem ki fog hatni széles e hon minden községébe.”⁴³ Kohn szavaiban a német tudósok társadalmi beilleszkedést célzó törekvése köszön vissza annak ellenére, hogy magáról a tudományos működés mivoltáról nem ejtett szót. Szavait nyomatékosítja, hogy azok abban a Rabbiképző első évtizedét ünneplő kiadványban jelentek meg, amit a szintén doktori címet elnyert Bánóczi József (1849–1926) szerkesztett. (A Goldziher napló tanúsága szerint, Bánóczi a fiatal Goldzihernél magánúton vett talmudórákat.⁴⁴) Kohnnal ellentétben, aki magyar témájú munkáiban is elsősorban a zsidó történetírás gazdagítására vállalkozott, Bánóczi magyar irodalomtörténeti kutatásai révén, a zsidó tudományosság talajáról elrugaszkodva, a nemzeti tudományos identitás diskurzusban is részt vett. Ezzel párhuzamosan a magyar zsidó tanítóképzőt vezette, és a Rabbiképzőben is adott órákat. A *Magyar-Zsidó*

43 Bánóczi József: Az Országos Rabbiképző-Intézet első évtizedének története. *Országos Rabbiképző-Intézet X. évfolyamának tanévi beszámolója*. 1888. 3–52. 10.

44 Goldziher, 1984. 40.

Szemle (1884–1896) majd az *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság* (IMIT) *Évkönyv* (1895–1948) szerkesztőjeként is a magyar és magyar zsidó tudományos és irodalmi munkák közti párbeszéd elmélyülését szorgalmazta. Tudományos és tudományszervező munkája egyszerre kötötte a kisebbségi és a többségi társadalom szellemi köreihez. Szerkesztésében a Rabbiképző ünnepi évkönyvének melléklete magában foglalja a tanárok publikációs listáját, mely jelzi, hogy a Rabbiképző tudósai számos magyar tudományos kiadvány munkájához hozzájárultak. Ez igazolta, hogy Kohn által leírt feladatát az intézmény maradéktalanul teljesítette. Az utókor számára a *Ben Chananja* megszűnte óta a magyar zsidó tudományosság társadalmi háttérében bekövetkezett változást is jól mutatja.

Bánóczy József
Wikimedia Commons

Ugyanebben a kötetben, Goldziher hajdani barátja,⁴⁵ a Rabbiképző első tanári karának tagja, Bacher Vilmos (1850–1913) ünnepi köszöntője is olvasható, rögtön Kohn beszéde után. Bacher szavaival, a „vallásos lelket és szellemi haladást ébreszteni, fönntartani (sic!) és terjeszteni Magyarország zsidó hitközségein” volt a Rabbiképző hármas célkitűzése,

⁴⁵ Goldziher, 1984. 41–43.

melyben kirajzolódik a vallásosság és a tudományosság összefonódásának hagyományos eszménye.⁴⁶ Bacher szerint a végzősök vallásos-tudományos pályája ennek az eszménynek és a tudomány modern koncepciójának megfelelően bontakozik majd ki. Ők majd „örizni és ápolni fogják a zsidó tudományt és bíráló észszel (sic!), de jámbor kegyellettal is tanulmányozva és fürkészve a nagy szellemi örökséget, melyet az ősök bölcsessége az évezredek irodalmában lerakott, fentartandják (sic!) a mult (sic!) és a jelen közötti összefüggést és előkészítendik a jövő haladásait. ... a hit s tudomány közötti összhangzást, mely a helyesen felfogott zsidó vallásnak sarkkövét képezi, ők fogják képviselni és mintegy önmagukban, gondolkozásukban, működésükben megtestesíteni.”⁴⁷ Ahogy Kohn a Rabbiképző a zsidó tudomány megújításában játszott szerepére helyezte a nagyobb hangsúlyt, Bacher a tudomány és a hit generációkon átívelő elválaszthatatlanságát és az ismeretszerzés kritikai modernizációját emelte ki.

Bacher személyes háttérének ismerete szavainak nagyobb súlyt kölcsönöz, hiszen apja, Bacher Simon (1823–1891), aki sokáig, mint kereskedő tartotta el családját, illetve hitközségi alkalmazott is volt,⁴⁸ Freudenberghez hasonlóan neves hebraistaként is ismert. Vilmos fia, mint Goldziher (akivel egy évben születtek), egyetemi doktorátust szerzett és az orientalisztika avatott szakértőjeként a perzsa és jemeni zsidóság irodalmát is kutatta. Emellett rabbivá avatták, miután a mai Wrocławban, akkor német néven ismert Breslauban vagy (a továbbiakban) Boroszlón, az ottani rabbiszemináriumot elvégezte. Vezette a pesti Talmud Tóra iskolát és rabbiként a szegedi hitközséget, mielőtt a Rabbiképző tanára lett. Talmud tanulmányai, illetve aggáda kutatásai a modern zsidó tudomány kiemelkedő teljesítményének számítanak. Ezen túl aktívan részt vett a magyarországi zsidó szellemi közélet megteremtésében, például mint a *Magyar-Zsidó Szemle* és az *IMIT Évkönyvének* társszerkesztője. Személyében a fent említett generációváltás során, a felvilágosodott héber műveltséget a modern filológiával társult rabbinikus felkészültség váltotta, melyet zsidó intézményi kereteken belül kamatoztatott. A fenti idézetből jól látható, hogy a modern tudományos felfogást és a vallásos

46 Bánóczi, 1888. 12.

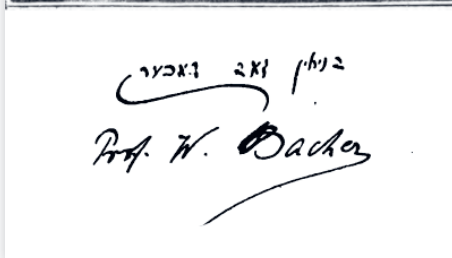
47 Bánóczi, 1888. 13.

48 Köszönöm az ismeretlen lektor kiegészítését Bacher Simon életútjára vonatkozóan. Ennek a tanulmánynak a szövege, illetve írója sokat köszön útmutatásának, ami egyes tárgyi megjegyzéseim messze túlmutat.

meggyőződést egyaránt fontosnak tartva, a Rabbiképzőt zsidó teológiai intézetként láttatta, ahol a „helyes vallásosság” példáját oktatták és követték. Érdekes megjegyezni, hogy 1910-ben, mikor a *Magyar-Zsidó Szemle* Bacher hatvanadik születésnapját ünnepelte, Neumann Ede (1859–1919) Bacher Simon életútját is felidézte, így nyomatékosította a két generáció műveltségének különbözőségét és az apa tudósi tevékenységének fontosságát a fiú későbbi tudományos pályájának kialakulásában.⁴⁹

Bacher Vilmos
Wikimedia Commons

Bacher, Goldziher, illetve Kohn pályafutása azokat a személyes és intézményi kötelékeket is szemlélteti, amin keresztül a modern magyar zsidó tudományos világ nemcsak felmenőikkel és tanítóikkal, hanem

⁴⁹ Dr. Neumann Ede: Bacher Vilmos pályája. *Magyar-Zsidó Szemle* 1910/1. 10–36, itt: 12.

a német zsidó tudományos körökkel is szoros kapcsolatot tartott fenn a 20. század első évtizedei után is. Itt nemcsak arról van szó, hogy a 18. század végétől a német nyelvű tudományos kutatás módszerei és elvárásai (ha csak a történelemtudományra és a filológiára gondolunk) mélyen áthatották a magyarországi zsidó (és nem zsidó) tudományos és irodalmi közeget. A három tudós és generációjukból sok más zsidó értelmiségi is németországi egyetemeken és zsidó felsőoktatási intézményekben képezte magát és munkáikat sorra németül (is) kiadták. Kutatói tevékenységükön keresztül tovább erősítették a német hatást Magyarországon és kapcsot képeztek a nemzetközi tudományos körökkel. Pályájuk egyúttal azt is szemlélteti, hogy csak a németországi zsidó tudományos közegetől való intézményi függetlenségének megteremtésével, a nyelvi akkulturációt követően alakulhatott ki modern magyar zsidó tudomány.

Ez a németországi zsidó és nem zsidó tudományos közeggel összehasonlítva szerény és központosított intézményrendszer tette teljessé a magyar zsidó tudósok társadalmi és tudományos szerepvállalását és egyben ki is jelölte annak kereteit. (Fontos megjegyezni, hogy a Pesti Hitközség is támogatta zsidó tudósok kutatását és nemcsak a zsidó tudományok területén.) Az intézményrendszer központjában helyezkedett el a Rabbiképző, ami gimnáziumi részleggel is rendelkezett. Mellette a sorra induló zsidó folyóiratok, a zsidó tanítóképző, és az első világháborút követően a Hitközség által létrehozott zsidó gimnázium, valamint a Zsidó Múzeum jelölte ki a tudományos életet támogató modern zsidó műveltség intézményi kereteit, illetve a tudományos területen dolgozók szerepét.

A Rabbiképző az 1854-ben alapított boroszlói szeminárium szellemiségének, a pozitív historikus judaizmus magyarországi folytatója és újragondolója volt. Képviselői az ortodox tudományos törekvéseket sokszor elítélték. Hasonlóan, a német zsidó reformtörekvéseket képviselő tudósok, és nem mellékesen Goldziher számára is fontos területnek számító bibliakritikát a Rabbiképző sem a tanulmányi, sem a kutatási programjába nem emelte be.⁵⁰ Ezzel együtt a megnyitóra több szellemi és vallási irányzat képviselőjét is meghívták, a tanítványok és taná-

50 Biró Tamás: Szeminárium és bibliakritika: Elzász Bernát és a Rabbiképző Teológiai Egylete az Egyenlőség hasábjain. In: Babits Antal (szerk.): *Papírhíd az egyetemes kultúra szolgálatában. Scheiber Sándor születése századik évfordulójára*. Budapest: Logos, 2013. 211–258.

raik is többfajta vallásos identitást képviseltek. Tudományterületüket, módszertani felkészültségüket, és kutatásuk összetettségét tekintve a nemzetközi szinten is egyre bővülő zsidó tudományokat széles skálán művelték.

A Rabbiképző fontosságát tovább erősítette, hogy létrehozásában a magyar állam aktívan részt vett és a tanárok és növendékek felé magas elvárásokat fogalmazott meg. (A magyar nyelv tudása főleg az első generációnak jelentett nehézséget. A doktorátus megszerzése, amit az állam a rabbivá avatás feltételeként szabott meg, az egymást követő generációk számára jelentett kihívást.) Az állam jelenlétének elfogadása találkozott az intézmény vezetői részéről a modern magyar kultúrába való beágyazódás igényével, ami tovább segítette az eltávolodást a német nyelvű modern zsidó tudományos világtól. A magyarországi kötődés megszilárdulását is jelzi Heller Bernát tanárának, Goldzihernek, 1914-ben írt egyik levele. Ebben Heller kitartott magyar publikációs tervei mellett annak ellenére, hogy tisztában volt azzal, hogy német nyelvű tanulmányai nagyobb számú közönségre számíthattak.⁵¹ Budapesten a Rabbiképzőt és egyetemet végzett Heller az arab Antar-regény szakértője volt, néprajzi és irodalmi kutatásai az aggáda és a magyar irodalom találkozáspontjaira is kiterjedt. Emellett gimnáziumi tanárként is dolgozott, az Izraelita Hitközség gimnáziumát vezette éveken keresztül, és az 1930-as években a Rabbiképző tanárává is kinevezték. A zsidó tudományos és intézményi élet, illetve az arabisztika és magyar néprajz keretezte szellemi munkáját. Hasonlóan tanáraihoz, a Magyar Néprajzi Társaság tagja volt, ami a többségi társadalmon belüli szerepvállalását is példázza.

Az állami felügyelet alatt álló Rabbiképzővel, valamint a többi zsidó intézménnyel fenntartott formális vagy kevésbé formális összeköttetés a társadalmi szerepvállalás igényére azonban csak részleges választ adott. Az akadémiai tagság vagy egyetemi katedra (még ha csak magántanári is) jelenthette, hogy a zsidó tudós a modern zsidó tudomány integrációs küldetésében vállalt szerepe széles körben elismerésre kerüljön, illetve, hogy fellépése igazolja, hogy a tudományos karrier az integrációs folyamatot előmozdította. Ezt példázza az *Izraelita Közlöny* egy 1869-es tudósítása. Nem másodlagos, hogy naplója tanúsága szerint Goldziher

51 Heller Bernát levele Goldzihernek, Budapest, 1914. július 1. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, GIL/16/21/28.

három hónapon keresztül, 1868-as németországi tanulmányai megkezdése előtt a *Közlöny* szerkesztőjeként dolgozott.⁵² A rákövetkező évben megjelent cikk szerint Ballagi Mór 1869. május végén Goldziher „Az álom a sémieknél, nyelvészetileg fejtegetve” című tanulmányát ismertette az MTA első osztályának tagjaival.⁵³ Az *Izraelita Közlöny* tudósításának jelentősége nem csak abból fakad, hogy egy ma már közgyűjteményben elérhetetlen tanulmányról számol be. A tudósítás Goldziher pályaválasztására adott pozitív visszaigazolás, hiszen a világi tudományok nem zsidó keretek közt folytatott művelését ünnepelte. Az *Izraelita Közlöny* a legnagyobb napi és hetilapok gyakorlatát átvéve ismertette az MTA ülésének napirendjét, ami szintén rámutat, hogy a magyar tudósvilág a nem zsidó és zsidó közvélemény figyelmére is számíthatott. A század végén meginduló *Egyenlőség* tovább vitte a magyar sajtó akadémiai ügyek iránt tanúsított érdeklődését és ahogy arra Biró Tamás fent idézett munkája is rámutat, egyúttal a Rabbiképzőre is kiterjesztette.

Visszatérve a dolgozat elején idézett Freudenberg levélre, Goldziher pályafutását ebben a fényben vizsgálva kiviláglik, miért tartotta az 1867-es emancipációs törvény után egyetemi alkalmazását kulcskérdésnek. Tisztán látta egyetemi, akadémiai, és rabbiképzőbeli szerepvállalásának és külföldi fórumokon való képviselő szerepének stratégiai fontosságát saját előmenetele, a zsidó tudományos munka, a zsidó közösség, és a magyarországi polgáriasodás szempontjából. Pályájában egyszerre látta a zsidó emancipáció vívmányát és a befogadás kiterjesztésének eszközét, melyben a többségi és kisebbségi társadalomban való részvétele találkozott. A közösségi zsidó vallásos élet és a személyes vallásos élmény alakítását a modern tudomány kisebbségi csoportban betöltött szerepére kívánta építeni.

52 Goldziher, 1984. 56.

53 Lehetséges, hogy a *Közlöny* a *Pesti Naplótól* emelte át a hírt, amiről az MTA Értesítője is csak röviden tudósított. Goldziher Ignác értekezése: Az álom a sémieknél, nyelvészetileg fejtegetve. *Izraelita Közlöny*, 1869/6. 206; Magyar tud. Akadémia. *Pesti Napló, esti kiadás* 20/121, 1869. június 1. 2; Goldziher Ignác: Az álmok jelentősége a régi hébereknél. Adalék a sémi gyöknyomozáshoz s a keleti népek mivelődése történetéhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*. Tizenkilenczedik (nyelv- és széptudományi osztály-egyzersmind összes) ülés 1869. május 31-kén.

Összefoglalás

A tanulmány röviden, fontos részletek elhagyása mellett, és a sokfajta tudósi alkatot elválasztó különbségek leegyszerűsítésével vázol fel egy legalább három generáció életét felölelő változást. Ennek során a zsidó tudós a rendiből a tőkés polgári rendszerbe átlépett társadalmi viszonyok közt kívánta a hagyományos kisebbségi társadalomban élvezett kitüntetett pozícióját megtartani, illetve elit státuszát a többségi társadalomban is érvényesíteni, míg (hagyományos irodalmi forrásaira továbbra is támaszkodva) magának a zsidó tudományos működésnek a tárgyát és mikéntjét alapvetően újrafogalmazta. Ezzel párhuzamosan a nyilvánosság felé forduló tudományosság és a személyes és közösségi hitélet közti kapcsolatot újragondolta.

Főleg 1895 előtt, amikor zsidóságuk a többségi intézményekben akadályozta tudományos pályafutásukat, a modern zsidó tudományosság építői hasonló társadalmi kihívásokkal néztek szembe, mint azok a zsidó tudósok és értelmiségiek, akik nem a *Wissenschaft des Judentums* magyarországi képviselőiként léptek fel.⁵⁴ Az utóbbi csoportba tartozók között többen is megszólaltak olyan közéleti kérdésekben, amik a zsidó kisebbség jogi helyzetét közelről érintették. Marczali Henrik (1856–1940) például, aki hasonlóan Bánóczihoz, a magyar tudományosság egyik fontos képviselőjeként, részt vett a zsidó tudományos diskurzusban is. Bánóczival összehasonlítva, kisebb mértékben szerepelt például a *Magyar-Zsidó Szemlében* és zsidó intézményi szerepet sem vállalt. Annál inkább érdeklődött a magyar közügyek iránt. Az 1895-ös, a judaizmust egyenjogúsító és a vegyesházasságokról szóló törvények előkészítésében a Pesti Izraelita Hitközség és a Rabbiképző képviselői mellett vett részt.⁵⁵ Mondhatni, apja, a progresszív rabbi, Marczali Mór (1824–1889) nyomába lépett, aki az 1867–1868-as Országos Izraelita Kongresszuson képviselte körzetét.

A két zsidó értelmiségi csoport tudományos és közéleti működése közti párhuzam és különbség rávilágít arra a változásra, amin a zsidó tudós alakja és tudományos programja a 19. század folyamán átment. A modern zsidó tudományosság időszakát megelőzően az értelmiségi szakmát

54 Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina Kiadó, 2010.

55 Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 220.

választók közül például a zsidó orvos személye képezhetett kapcsot a többségi és kisebbségi szellemi közeg között. Főleg, ha héber irodalmi vénával is rendelkezett, az orvos a kisebbségi közösség büszkesége volt, és a többségi társadalom fontos tagjának számított. A 19. század végére, a filológus, történész, irodalomtörténész, nyelvész, néprajzkutató zsidó tudós, akár rabbi is, immáron a két szellemi közeg között nem személyén, hanem a modern akadémiai keretek meghatározta módszertanon és kutatási programon keresztül teremthette meg (újra) ezt a kapcsolatot. Kettős, a hagyományos zsidó és modern akadémikusi tudományos kompetenciára kívánta építeni társadalmi pozícióját, tudva, hogy zsidó kisebbségi mivolta olyan, a többségi társadalom által fenntartott gátakba ütköztette, melyek eltörléséért is harcolt, és ebben a küzdelemben a modern (zsidó és nem zsidó) tudományba vetett hite fontos szerepet játszott.

Az ezzel a kérdéskörrel és jelenséggel foglalkozó megannyi történeti és szociológiai munka mellett — ezekből ez a dolgozat csak szemezgetett — álljon itt Szomory Dezső *Horeb tanár úr* című töredékes regényéből egy rövid idézet. Jelentőségét nem csak az adja, hogy a regény főhősének figuráját Goldziher ihlette, míg az ő katedrájára áhítózó diákjának, Varjassy Kálmán alakja mögött Goldziher első professzora, a turkológus Vámbéry Ármin (1832–1913) személye sejlik fel. Ennek a dolgozatnak a szerzője olvasatában az idézet ironikus és egyúttal empatikus kritikája annak az idealizmusnak, ami a modern zsidó tudós küldetését és tudományba vetett hitét formázta.

„Régi Arábia története s a szasszanidák korszaka Ázsiában megengedi a sok föltevést, verzátusságot, jártasságot, költészetet és fantáziát is és még sok másfajta csalafintaságot. Az élet jóval kevesebbet enged. Az élet majdnem semmit sem enged. Itt végül minden azokban a kiszabott lehetőségekben omlik össze, amelyek nagyobbyszerű regényesség nélkül, költészet és fantázia nélkül, talán éppen a maguk egyszerűségében nyújtják az emberi létnek azt a drámaiságát, amelynél nincs a világon siralmasabb.”⁵⁶

56 Szomory Dezső: *Horeb tanár úr*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2007. 12.